

Onderzoeksverslag 'Geloven in duurzame ontwikkeling'

Een verkennend onderzoek naar kansen en mogelijkheden om moskeeën te betrekken bij duurzame ontwikkeling op wijkniveau.

Dit verslag is ontwikkeld door *Cailin Partners*:
onderzoek en redactie: Karin Verreck
advies: Bowine Wijffels

In samenwerking met:

- *Aarde-Werk (Gea Boessenkool)*
- *Stichting Meander (Pervin van Eer)*
- *Stimulans (Fred Rotteveel en Arif Yakisir)*
- *Codename Future (Adela el Mahdaoui)*

December 2005

Inhoudsopgave

1	Inleiding	3
2	Onderzoeksvragen en aanpak.....	4
3	Resultaten – proces in de wijk.....	6
	Wat doen de moskeeën al?	6
	Kansrijk	7
	Verschillende moskeeën	7
	Moskee en duurzame ontwikkeling	7
	Moskeebestuur en imam.....	8
	Verschillende groepen	9
4	Resultaten - Projectorganisatie	12
	Samenstelling projectgroep.....	12
	Duurzame ontwikkeling	12
	Persoonlijke insteek	13
	Verder met duurzaamheid?	13
5	Conclusies en aanbevelingen.....	14
	I Aanbevelingen ten aanzien van de startfase	14
	Vorbereidingen	14
	Het eerste contact	14
	Wat heeft de moskee te bieden?	14
	II Aanbevelingen ten aanzien van aanhaakpunten	15
	De drie g's.....	15
	Aanhaken op waarden (geloof)	15
	Contact met de achterban (gemeenschap)	15
	Zoeken naar meerwaarde: 1+1=2	16
	Concrete activiteiten	16
Bijlage 1	Onderzoeksvragen	17
Bijlage 2	Duurzaamheidschecklist	19
Bijlage 3	Dartbord	21
Bijlage 4	Impressie van de werkconferentie op 1 december 2005	222

1 Inleiding

Het project 'Geloven in duurzame ontwikkeling' is een initiatief van *Aarde-Werk* en heeft tot doel te onderzoeken wat de mogelijkheden zijn om moskeeën te betrekken bij duurzame ontwikkeling op wijkniveau. Het project bouwt voort op een eerder onderzoek van *Aarde-Werk* naar de kansen om imams te betrekken bij duurzaamheid. Dit onderzoek resulteerde in het rapport 'Voorkom verspilling'.

'Geloven in duurzame ontwikkeling' is feitelijk een voorbereidingstraject waarbij met betrokkenen op drie plaatsen (Den Haag, Rotterdam, Dordrecht) mogelijkheden en kansen zijn verkend. Ook is onderzocht hoe centrale begrippen in de Islam zijn in te zetten bij het werken aan duurzaamheid op wijkniveau. Het idee is dat door de overeenkomsten tussen de Islam en duurzame ontwikkeling zichtbaar te maken de motivatie om aan duurzaamheid te werken wordt vergroot.

'Geloven in duurzame ontwikkeling' is uitgevoerd door *Stimulans*, *Stichting Meander* en *Codename Future* onder leiding van *Aarde-Werk*. *Cailin Partners* begeleidde het onderzoek en beschreef de leerervaringen. Dit rapport is hiervan het resultaat.

2 Onderzoeksvragen en aanpak

'Geloven in duurzame ontwikkeling' betreft dus een onderzoeksproject. De volgende onderzoeksvragen stonden hierin centraal:

- *Wat zijn succes- en faalfactoren bij het betrekken van moskeeën bij duurzame ontwikkeling op wijkniveau?*
- *Aan welke voorwaarden moet de projectorganisatie voldoen om een dergelijk project op te zetten?*

Om dit te onderzoeken hebben *Stimulans*, *Stichting Meander* en *Codename Future*, in nauw overleg met *Aarde-Werk* en *Cailin Partners*, gesprekken gevoerd met verschillende betrokkenen van de volgende moskeeën in Zuid-Holland:

1. *El Islam in Den Haag:*
 - 2 gesprekken met de voorzitter van het moskeebestuur
 - 1 gesprek met de imam
 - 1 gezamenlijke en 2 afzonderlijke gesprekken met de voorzitters van de Marokkaanse Jongens Vereniging (MJV) en de meisjesvereniging (Al Manaar)
2. *Gültepe in Rotterdam:*
 - 1 gesprek met de voorzitter van het moskeebestuur
 - 1 gesprek met de imam
 - 1 gesprek met de voorzitter en 2 leden van de Gültepe jongerenvereniging
3. *Mescidi Aksa in Dordrecht:*
 - 2 gesprekken met de voorzitter van het moskeebestuur
 - 1 gesprek met de imam

Deze moskeeën zijn gekozen omdat er al contact mee was en omdat ze open staan voor initiatieven van buitenaf.

Beschrijving moskeeën:

El Islam:

Deze Marokkaanse moskee staat in de Schilderswijk in Den Haag, tegen de grens van Transvaal. De bezoekers komen uit beide wijken. De moskee heeft een gemiddeld bezoekersaantal van 750 mensen (op avonden tijdens de Ramadan komen ongeveer 1200 mensen). Ongeveer 80% van hen is Marokkaans. De El Islam bestaat 22 jaar en de imam is er al 20 jaar in dienst. Hij kent de omgeving en de mensen daarom goed.

Mescidi Aksa:

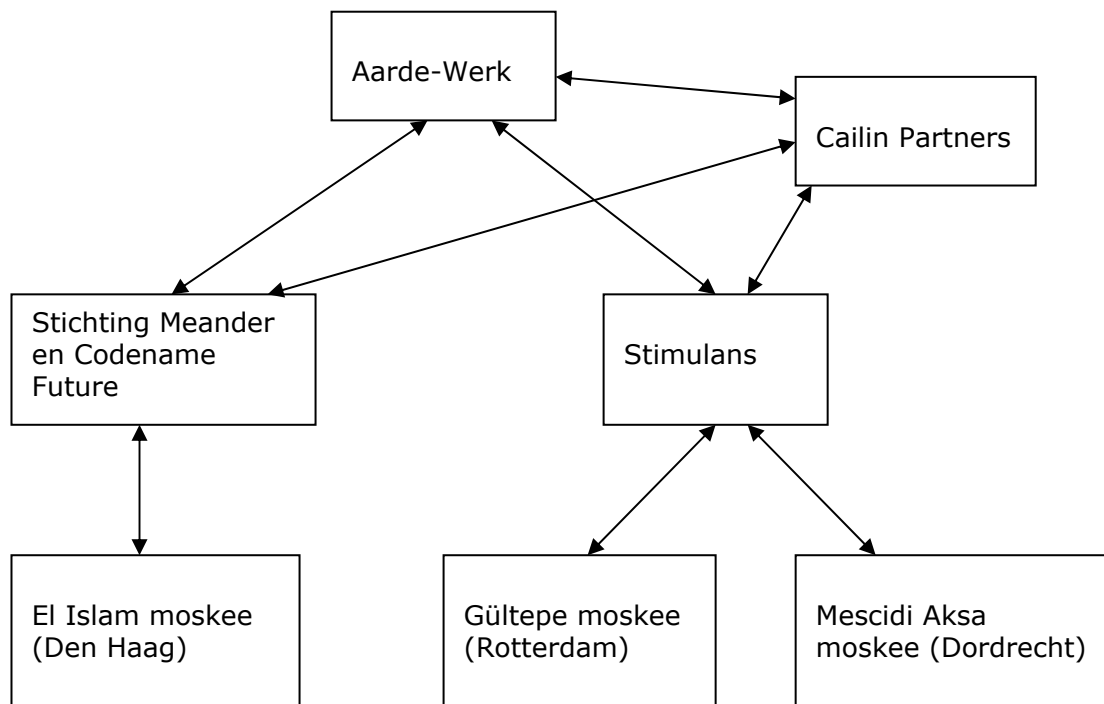
Deze Turkse moskee (organisatie) is eind jaren tachtig opgericht en sinds 2001 gevestigd in een voormalig schoolgebouw in de wijk Krispijn. De bezoekers zijn met name afkomstig uit Krispijn zelf maar er komen ook bezoekers uit andere Dordtse wijken en uit plaatsen als Zwijndrecht en Alblasterdam. Op vrijdagen bezoeken gemiddeld zo'n 250 tot 300 mensen de moskee. Tijdens de Ramadan is dit aantal groter, gemiddeld op vrijdag zo'n 400 mensen. Op andere dagen zijn er gemiddeld 100 bezoekers. Hoewel de grote meerderheid uit Turkse bezoekers bestaat wordt de moskee ook bezocht door mensen van Marokkaanse, Irakese en Somalische komaf. De imam is sinds 1995 in dienst van de Mescidi Aksa moskee. Hij woont zelf ook in Krispijn en kent de wijk goed.

Islamitische Stichting Nederland Gültepe moskee:

Deze moskee is in 1978 opgericht. Het bestuur heeft enkele jaren een kleine ruimte in de Rembrandstraat gehuurd waar gebedsdiensten konden plaatsvinden. In 1980 heeft het bestuur het pand aan de Erasmusstraat 137 gekocht. Voorheen was in het gebouw een petten en hoeden fabriek gevestigd. De Turkse gemeenschap heeft het gebouw gerenoveerd en omgebouwd tot een moskee met ontmoetingsruimten. Vanaf 1983 is de organisatie overgedragen en aangesloten bij de Islamitische Stichting Nederland (Diyanet). De meeste bezoekers van de moskee zijn afkomstig uit de Turkse gemeenschap. Er komen echter ook bezoekers van bijvoorbeeld Marokkaanse en Surinaamse komaf. De Gültepe moskee wordt dagelijks door ongeveer 150 mensen bezocht. Tijdens het vrijdaggebed (heilige dag van de moslims) komen ongeveer 300 tot 400 gelovigen en op zaterdag en zondag gemiddeld 250. Tijdens de Ramadan wordt de moskee gemiddeld door zo'n 350 tot 450 mensen bezocht. De bezoekers komen met name uit de deelgemeente Noord maar ook uit de deelgemeente Kralingen/Crooswijk.

Totaal zijn 12 gesprekken gevoerd aan de hand van een serie onderzoeksvragen. De vragen zijn door de projectorganisaties gezamenlijk geformuleerd (zie bijlage 1). Van de gesprekken zijn verslagen gemaakt en na afronding heeft *Cailin Partners* de projectgroepleden bevraagd op hun leerervaringen.

Hieronder zijn de projectbetrokkenen en hun onderlinge relaties schematisch weergegeven.

In het rapport wordt met 'projectorganisatie' de organisaties *Aarde-Werk*, *Stichting Meander*, *Codename Future*, *Stimulans* en *Cailin Partners* bedoeld.

3 Resultaten – proces in de wijk

Dit hoofdstuk beschrijft de resultaten van de gesprekken met de betrokkenen van de drie moskeeën, in Den Haag, Rotterdam en Dordrecht. De resultaten zijn zo weergegeven dat ze de onderzoeksvragen (zie bijlage 1) volgen.

Wat doen de moskeeën al?

Activiteiten

De moskeeën in Den Haag, Dordrecht en Rotterdam hebben twee functies. Enerzijds zijn het religieuze instellingen voor gebed en bezinning. Anderzijds organiseren ze sociaal-cultureel maatschappelijke activiteiten. Voorbeelden zijn: Nederlandse taallessen, Arabische alfabetiseringscursussen, Koran-lessen, huiswerkbegeleiding en computercursussen. Ook hebben de moskeeën actieve jongerenverenigingen en organiseren ze rondleidingen in de moskee en open dagen voor buitenstaanders. Binnen duurzaamheid (people, planet, profit) zijn de moskeeën met name actief op het gebied van 'people', zoals problemen rond allochtone jongeren (criminaliteit en drugs) en activiteiten gericht op het welzijn van ouderen. Deze problemen komen ze direct tegen in hun omgeving en ze worden hierop gevraagd door organisaties en door de eigen achterban. De moskeeën nemen echter ook deel aan activiteiten rond afval en groen, al is het in geringe mate. Zo is de Gültepe moskee in Rotterdam sinds enkele jaren betrokken bij activiteiten in het kader van Opzoomer mee (o.a. schoonmaken van straten). In Dordrecht is de Mescidi Aksa moskee opgeknapt en daarbij is ook aandacht besteed aan groen rond de moskee. De El Islam moskee in Den Haag organiseerde samen met Stichting Boog (opbouwwerk) een aantal jaren een veegactie waarbij 10 à 15 jongens en meisjes (Marokkaans, Turks en Nederlands) op een woensdagmiddag de buurt veegden. Verder zijn er op initiatief van deze moskee broodcontainers in de buurt geplaatst. Beide acties zijn ontstaan vanuit het project 'De Karavaan'.

Contact met de wijk

In de gesprekken geven de moskeebesturen aan goede contacten te hebben en samen te werken met (organisaties in) de wijk:

De Gültepe moskee in Rotterdam heeft contacten met het wijkpastoraat, de wijkpolitie, het dagelijks bestuur van de deelgemeente Noord, Stichting Maatschappelijk Werk Noord (activiteiten voor ouderen), Sonor (opbouwwerk), migrantenorganisaties en buurtbewoners. Het contact met de wijk is volgens het moskeebestuur 'wederkerig'; bewoners en instellingen weten de weg naar de moskee te vinden en de moskee treedt ook zelf naar buiten en heeft brede contacten.

De El Islam moskee in Den Haag werkt samen met onder andere Parnassia (voorlichting over hulp bij psychische klachten), de gemeente, GGD (voorlichting over inenting en hygiëne tijdens reizen en in het buitenland), politie Haaglanden en Stichting Boog. Het moskeebestuur in Den Haag geeft aan dat de samenwerking over het algemeen bestaat uit het verzoek van organisaties of overheidsinstellingen om voor hen allochtone deelnemers te werven voor activiteiten en projecten. Wanneer ze zelf ideeën hebben voor bepaalde activiteiten nemen ze contact op met (de Marokkaanse contactpersoon van) Stichting Boog. Indien Stichting Boog subsidie krijgt voor een activiteit kan het uitgevoerd worden. De moskee komt namelijk als religieuze instelling niet in aanmerking voor subsidie.

De Mescidi Aksa moskee in Dordrecht werkt onder andere samen met de Dordtse Welzijns Organisatie (DWO), het oecumenisch ontmoetingscentrum 'de Buitenwacht' en met buurtbewoners. Ook heeft het moskeebestuur regelmatig overleg met de wijkpolitie. Recentelijk heeft het moskeebestuur in samenwerking met de GGD voorlichtingsbijeenkomsten over diabetes in de moskee gehouden. Het moskeebestuur heeft ook samen met de Marokkaanse jongerenvereniging debatten georganiseerd over

ouderbetrokkenheid en de problematiek van jongeren op school. Verder heeft de moskee rondleidingen verzorgd voor de kinderen van de 'prinses Julianaschool'. Ook organiseert het moskeebestuur elk jaar een open dag voor de wijkbewoners.

Kansrijk

Om zeker te zijn van deelname aan het onderzoek is gekozen voor moskeeën waar al contact mee was en die bekend staan als open. Het bleek dat de moskeeën inderdaad bereid waren om in gesprek te gaan over duurzaamheid. Belangrijk bij de keuze van een moskee is in hoeverre de moskee:

- open staat voor veranderingen (liberale moskee);
- betrokken is bij de leefbaarheid in de wijk; en
- sociaal culturele activiteiten organiseert (dus moskee niet alleen als gebedsruimte).

Niet noodzakelijk maar wel handig is het als:

- de moskee een wijkfunctie heeft (het mobiliseren van mensen is dan makkelijker);
- de moskee contacten heeft en activiteiten doet in de wijk;
- de bestuursleden en de Imam zelf in de wijk wonen (de betrokkenheid is dan groter).
- bestuursleden door leeftijdsgenoten gezien worden als gezaghebbende personen. Zij kunnen dan een voorbeeldfunctie vervullen.

Verschillende moskeeën

Uit de gesprekken bleek dat Turkse en Marokkaanse moskeeën enigszins verschillen wat betreft openheid en liberaliteit. Zo is het Turkse netwerk van moskeeën heel hecht. Dat zie je ook terug in de samenleving. Aan de andere kant zijn Turkse moskeeën, volgens de voorzitter van het moskeebestuur van de Marokkaanse El Islam moskee, liberaler. Hij noemt als voorbeeld dat ter ere van het jubileum van de Al Aksa moskee een bijeenkomst is georganiseerd in een grote zaal voor zowel mannen als vrouwen. Dat zou bij de El Islam moskee nog niet kunnen. In dit onderzoeksproject zijn deze verschillen echter niet duidelijk naar voren gekomen. Niet bij het benaderen van de moskeeën, maar ook niet wat betreft de bereidheid van de moskeeën om actief te worden voor duurzaamheid in de wijk. Er kunnen daarom geen conclusies worden getrokken over verschillen in aanpak van Turkse en Marokkaanse moskeeën.

Moskee en duurzame ontwikkeling

Relevante waarden voor duurzaamheid

Volgens de voorzitter van het moskeebestuur in Den Haag heeft duurzaamheid te maken met alle aspecten van het leven in het algemeen en met de manier waarop je omgaat met je omgeving. Ook de imam van de moskee in Den Haag heeft een beeld bij duurzaamheid, namelijk de relatie van de mens tot de natuur. Volgens hem is de Arabische vertaling hiervoor 'Al Baya'. Uit de andere gesprekken bleek dat duurzame ontwikkeling grotendeels een onbekend begrip is. Na uitleg van de verschillende aspecten van duurzaamheid bleek de verbinding tussen de Islam en duurzaamheid eenvoudig te leggen. Veel waarden komen overeen, waarvan de belangrijkste zijn:

- Chaliefâ (gelijk aan het christelijke begrip 'rentmeesterschap'): verantwoordelijkheid voor de aarde, rekening houden met toekomstige generaties.
- Isrâf: verspilling en verkwisting, met name van water, brood en ander voedsel, is uit den boze. Wees zuinig met de gaven van de natuur.
- Zuiverheid en reinheid, zoals wassen voor gebed, maar ook bijvoorbeeld het schoonhouden van je omgeving/wijk. Het idee van reinheid, in de vorm van wassen, lijkt tegenstrijdig te zijn aan het voorkomen van verspilling. Belangrijk is echter dat je alleen de hoeveelheid water gebruikt die je nodig hebt.
- Al-Mizân: behoud het van nature aanwezige goddelijk evenwicht in de natuur.

Duurzame ontwikkeling is goed te verbinden met de Islam omdat het een praktische godsdienst is (orthopraxis), waarin voorgeschreven leefregels een belangrijke plaats innemen. De leer en gedrag/handelingen zijn gekoppeld, doen staat dus centraal. Volgens Abdulwahid van Bommel is de rechtvaardigheidsnorm in de Islam erg belangrijk. Van Bommel noemt drie stadia van rechtvaardigheid¹:

1. Adl (rechtvaardige): voor wat, hoort wat. Hierbij kan ook horen dat je wel iets kunt terugverlangen in ruil voor wat je zelf doet.
2. Ihsaan: goedgevoelen zonder iets terug te verlangen.
3. Itaa'i zil koerba: het geven als aan verwanten. Dit wordt vergeleken met moederliefde, onvoorwaardelijk.

Warm voor duurzaamheid?

Uit de gesprekken bleek dat vooral de imams de koppeling tussen de Islam en duurzame ontwikkeling makkelijk leggen. Belangrijk hierbij is dat zij veel kennis hebben van de Koran. Zij onderstrepen dan ook het belang van duurzaamheid en de rol van de moskee hierbij. De moskeebesturen zien ook het belang van werken aan duurzaamheid, maar hebben een meer afwachtende houding. Ook omdat ze kijken naar de praktische invulling van de rol van de moskee en de beperkte mogelijkheden die zij hiervoor zien (qua tijd en financiële middelen). Bestuursleden zijn vrijwilligers en door de beperkte beschikbare tijd moeten ze prioriteiten stellen die worden ingegeven door de situatie van de mensen in de wijk. Groen in de wijk vinden ze bijvoorbeeld belangrijk maar de prioriteit gaat uit naar andere onderwerpen zoals gezondheid, onderwijs en criminaliteit. Belangrijke argumenten voor een moskee om zich in te zetten voor duurzame ontwikkeling zijn: reinheid van de omgeving, bijdragen aan de leefbaarheid van de wijk (en daarmee betrokkenheid bij de wijk tonen) en omgaan met mensen van verschillende nationaliteiten. Uit de gesprekken kwamen verschillende randvoorwaarden naar voren die bepalen of de moskee een bijdrage wil en kan leveren aan activiteiten:

- Het moet passen binnen de geloofsovertuiging (waarden) en de manier waarop zij willen omgaan met hun omgeving en medemens.
- Betrokkenheid vanaf het begin. Het gaat hierbij vooral om afstemming van de activiteit.
- Duidelijke benoeming van de bijdrage en betrokkenheid van de moskee bij het project.

Wanneer het project bijdraagt aan een positief imago van de moskee en daarnaast een financiële bijdrage wordt gegeven dan zijn dat extra stimulansen voor de moskee om mee te doen.

Moskeebestuur en imam

Rol in de moskee

Volgens de imam van de El Islam moskee in Den Haag is samenwerken met een moskee om de volgende redenen aantrekkelijk:

- Een groter bereik onder de mensen. Mensen komen naar de moskee. Ze zijn aanwezig en worden niet speciaal opgeroepen voor een bijeenkomst.
- De moskee spreekt de achterban aan vanuit een religieuze geloofsovertuiging. Dit staat dicht bij mensen en spreekt hen makkelijker aan.
- Bewustmaken, voorlichten en het belang van bepaald gedrag laten zien behoren tot de taken en verantwoordelijkheden van de imam en de moskee.

Het moskeebestuur is verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken in de moskee. Zij weten wat er speelt en wat mogelijk is en kunnen daarom het beste benaderd worden voor het opzetten van concrete activiteiten. De imam is degene binnen de moskee die het geloof verkondigt. Hij kan gezien worden als bemiddelaar tussen mensen, door te putten uit zijn ervaringen, versterkt met kennis vanuit het geloof. Hij is geen rechter en zijn uitspraken zijn niet rechtsgeldig of bindend. Het is aan de mensen zelf om gehoor te geven aan zijn woorden en deze te gebruiken in hun voordeel. De imam van de El Islam

¹ Abdulwahid van Bommel, Mzine oktober 2005, p. 50.

moskee in Den Haag onderscheidt 3 categorieën vragen/thema's waarvoor hij benaderd wordt:

1. Godsdienstige vragen: over de verhouding van God tot de mens en andersom.
2. Relatievragen; over de verhoudingen tussen man en vrouw, ouders en kinderen etc.
3. Vragen t.a.v. het sociale leven: omgaan met anders gelovigen, het leven op het werk en in de samenleving.

De imam stelt zelf ook vragen aan de orde. Dit gebeurt tijdens de vrijdagpreek, maar er zijn ook speciale bijeenkomsten voor mannen en vrouwen, jong en oud, waarin specifiek wordt ingegaan op de relatie met anderen; hoe ga je om met de maatschappij? Ook kunnen mensen bij de Imam terecht met vragen, telefonisch of persoonlijk. In de preek en de bijeenkomsten staan de leefregels uit de Koran centraal. Doel is om mensen te laten leven volgens deze leefregels. De imam in Den Haag verwoordt het als volgt: "De thema's behandelen de relatie tot God, tot de mens en tot de planeet. Het gaat er altijd om hoe je de informatie die je krijgt via de bronnen van de Islam opbouwend kunt gebruiken in je eigen leven." De imam kan vooral benaderd worden om over duurzaamheid te praten, omdat hij goed op de hoogte is van de inhoud van de Koran. In sommige moskeeën bepaalt het bestuur wat de imam zegt en doet. In andere, waaronder de moskeeën die bij dit onderzoeksproject zijn betrokken, heeft de imam veel vrijheid om te doen wat hij wil.

Rol in het project

Uit de gesprekken blijkt dat de imam en het moskeebestuur vooral een ondersteunende rol kunnen vervullen in het project. Zo kan de imam aandacht aan (onderdelen van) duurzaamheid besteden in de preek, maar ook bijvoorbeeld in de geloofslessen voor vrouwen en jongeren. Ook kan de imam als voorbeeld fungeren in activiteiten en op die manier anderen stimuleren om mee te doen. Mogelijke taken van het moskeebestuur zijn: werven, faciliteren (bv. ruimte aanbieden, of posters ophangen in de moskee), bekend maken bij en mobiliseren van de achterban. Door gebrek aan tijd en financiële middelen zal de moskee echter geen trekkersrol vervullen in activiteiten. Bij het benaderen van de moskee is het goed om het bestuur als ingang te gebruiken. Ter bescherming van de imam, maar ook omdat hij niet altijd goed Nederlands spreekt. Als het nodig is, kunnen zij de imam erbij betrekken of naar hem doorverwijzen.

Verschillende groepen

De mensen die de moskee bezoeken zijn divers, man en vrouw, jong en oud. In de gesprekken is specifiek aandacht besteed aan de positie van jongeren en vrouwen in de moskee en wat hun mogelijke rol is bij het werken aan duurzaamheid in de wijk.

Vrouwen

De moskee wordt het meeste bezocht door mannen. Vrouwen zien de moskee vooral als gebedsruimte, terwijl het voor mannen ook een plek is waar ze elkaar ontmoeten en allerlei zaken met elkaar bespreken. Er worden wel enkele activiteiten georganiseerd voor vrouwen, zoals alfabetiseringscursussen, Nederlandse lessen, naaillessen en themabijeenkomsten met de imam. Er is overigens een groot verschil tussen de eerste en tweede generatie vrouwen. Vrouwen van de eerste generatie zonderen zich meer af en geven de voorkeur aan activiteiten zonder mannen. Bij de meisjes van de tweede generatie is er wel contact tussen vrouwen en mannen en zij ondernemen ook samen activiteiten. Voor vrouwen van de eerste generatie geldt dat ze via de moskee zijn te bereiken (zoals bij themabijeenkomsten met de imam en via de preek), maar ook via andere ingangen, zoals buurt- en clubhuizen en vrouwencentra. De activiteiten dienen niet lang te duren (bv. een cursus van 6 à 8 keer) en bij voorkeur overdag plaats te vinden. Verder zijn activiteiten die gekoppeld zijn aan het huishouden, kostenbesparend werken en dichtbij hun beleving staan aantrekkelijk voor deze vrouwen.

Jongeren

De moskee faciliteert ruimte voor de jongerenverenigingen, maar deze staan verder los. Ze bedenken hun eigen activiteiten en voeren deze ook zelfstandig uit. Al Manaar beschrijft haar doel als volgt: "meisjes vanaf 16 jaar bewust maken van hun rechten en plichten binnen het onderwijs, werk, maatschappij en alles wat hier direct en zijdelings verband mee houdt, waarbij het behoud van de eigen culturele en religieuze identiteit centraal staat." Het doel van MJV is om moslimjongeren, met name Marokkaanse jongeren, opvang te bieden bij het verwerven van een plek in de samenleving. De voorzitter vertelt dat kinderen in de moskee Islamitische lessen volgen. Vanaf de leeftijd van 15 of 16 jaar zijn ze hiermee klaar en vaak zie je dat ze dan de band met de moskee kwijt raken en moeite hebben om richting te geven aan hun leven. Deze jongeren worden opgevangen door ze diverse activiteiten aan te bieden, zoals huiswerkbegeleiding, computerlessen, en sportactiviteiten. De jongerenverenigingen organiseren dus activiteiten specifiek voor jongeren. Dit gebeurt echter ook indirect, bijvoorbeeld door moeders te leren omgaan met de computer zodat zij beter weten waar hun kinderen mee bezig zijn en hen beter kunnen begeleiden.

Uit de gesprekken blijken grote verschillen in interesse voor duurzaamheid. De jongerenvereniging in Rotterdam toont weinig enthousiasme om activiteiten rond duurzaamheid in de wijk te organiseren. Ze benadrukken dat ze hun kostbare tijd willen besteden aan activiteiten en onderwerpen waar jongeren behoefte aan hebben. Ze hebben niet het idee dat duurzaamheid bij hen leeft. Wel kunnen ze een bijdrage leveren aan een incidentele activiteit, bv. in het kader van 'Opzoomer mee'. Het gaat dan om een bijna kant en klaar verzorgd product waarbij de jongerenvereniging jongeren kan werven en wat extra inbreng kan bieden, zoals Turkse muziek regelen. Om mee te willen werken is het voor hen dus belangrijk dat er concrete, aansprekende activiteiten worden aangeboden.

MJV en Al Manaar zien daarentegen wel mogelijkheden om activiteiten te organiseren rond duurzaamheid. Op zich doen ze al veel op dit gebied (ook al gebruiken ze de term duurzaamheid niet), maar dan met name op het sociale vlak. Er wordt veel aandacht besteed aan normen en waarden, hoe ga je om met andere mensen en andere religies. Voor natuur en milieu is tot nu toe nog weinig aandacht. Redenen hiervoor zijn:

- Ze worden hierop niet aangesproken. Mensen stellen vooral vragen over de Islam, criminaliteit van allochtonen en hoofddoeken. Doordat ze hier steeds mee geconfronteerd worden, denken ze er meer over na en houden ze zich er nadrukkelijker mee bezig.
- Hun prioriteiten worden ingegeven door wat ze zelf tegenkomen, zoals discriminatie op de arbeidsmarkt.
- Ze hebben het gevoel dat milieu iets is dat op een hoger niveau speelt en 'ver van mijn bed' is.

MJV en Al Manaar zien echter wel mogelijkheden om met natuur en milieu aan de slag te gaan, vooral als het geïntegreerd wordt met de sociale kant van duurzaamheid. Dit biedt meer herkenning en daarmee kansen om het onder de aandacht te brengen bij een groter publiek.

MJV vindt dat een moskee veel kan bijdragen aan een prettige wijk. In de praktijk gebeurt dit volgens hen echter te weinig. De contacten met de wijk zijn vluchtig rond een bepaald probleem, maar verdwijnen daarna ook weer. Het moskeebestuur is al 20 jaar hetzelfde, waardoor er geen vernieuwing plaatsvindt. Volgens hen staat het moskeebestuur te weinig in de samenleving (wijk). De jongensvereniging ziet juist een duidelijke rol/plek voor de moskee in de wijk: "Vanuit de Islam bekeken heb je een religieuze verplichting naar je omgeving en je medemens om te helpen, mensen bijeen te brengen, om gezamenlijk te werken aan een goede samenleving voor deze generatie en die hierna komen. De moskee en de imam kunnen zowel in woord als in daad hierin een voorbeeld zijn voor anderen en werken als stimulator en motivator." Het bestuur hoeft dit echter niet alleen te doen. De jongens willen graag helpen om hier verder invulling aan te geven. Ook Al Manaar ziet een rol voor zichzelf weggelegd. Zij zouden graag meer met

het moskeebestuur overleg willen hebben en gezamenlijk activiteiten organiseren. Het contact met het bestuur is voor de meisjesvereniging net iets minder vanzelfsprekend dan voor de jongensvereniging.

4 Resultaten - Projectorganisatie

Dit hoofdstuk beschrijft de leerervaringen ten aanzien van de projectorganisatie. Wat zijn aandachtspunten voor de samenstelling van de projectgroep? In hoeverre is kennis van duurzame ontwikkeling nodig om de participatie van de moskee te stimuleren? En zien de projectorganisaties mogelijkheden om binnen hun organisatie verder te gaan met duurzaamheid?

Samenstelling projectgroep

De projectgroep bestond uit zowel autochtone als allochtone (Turkse en Marokkaanse) medewerkers, waarvan ook een aantal praktiserend moslim zijn. Deze combinatie blijkt zeer waardevol te zijn voor een project waarin samengewerkt wordt met moskeeën. Het is belangrijk dat er mensen uit de doelgroep aan de projectgroep deelnemen. Zij hebben kennis van het geloof, contacten met de doelgroep en spreken de taal. Daarnaast worden de niet-moslims op die manier praktisch geconfronteerd met het geloof, bijvoorbeeld met de Ramadan. De blik van de autochtone medewerkers is echter een goede aanvulling. Voor hen is immers niet alles vanzelfsprekend en zij stellen daardoor meer vragen. Daarnaast blijkt een onderzoeksgeest een waardevolle eigenschap te zijn voor projectgroepleden.

Duurzame ontwikkeling

Kennis over duurzaamheid

Niet alle projectgroepleden waren even bekend met het begrip duurzame ontwikkeling. Dit blijkt echter wel belangrijk te zijn om hierover in gesprek te kunnen gaan met moskeeën, om hen te enthousiasmeren en om het concreet te maken. Dit ervoeren de projectgroepleden dan ook als een zoektocht. Om hen te ondersteunen heeft *Aarde-Werk* een trainingsbijeenkomst georganiseerd. In deze bijeenkomst kwamen verschillende aspecten van duurzaamheid naar voren en had vooral een heel persoonlijke insteek: welke rol speelde natuur in je jeugd, wat is jouw ecologische voetafdruk en wat zijn jouw waarden bij duurzaamheid? Doel was om meer zicht te krijgen op duurzaamheid, en om dit ook echt te voelen/beleven. De projectgroepleden hebben de bijeenkomst als zeer positief ervaren. Het heeft hen meer inzicht gegeven in de verbanden tussen de verschillende aspecten van duurzaamheid (planet, people, profit) en het heeft hen geholpen om het levendiger en concreter te kunnen verwoorden. Volgens de projectgroepleden had de bijeenkomst dan ook beter al aan het begin van het project plaats kunnen vinden, zodat de inzichten ook in de eerste gesprekken met de moskeeën gebruikt konden worden.

Hulpmiddelen om duurzaamheid uit te leggen

Voor het project heeft *Aarde-werk* ook een 'checklist duurzame wijk' ontwikkeld. Hierin staan voorbeelden op wijkniveau van de drie aspecten van duurzaamheid. De checklist laat zien wat duurzaamheid op wijkniveau inhoudt en het kan gebruikt worden om een sterkte/zwakte analyse te maken van de duurzaamheid in de wijk. Achter de voorbeelden kan ingevuld worden in hoeverre het (voldoende) aanwezig is in de wijk (zie bijlage 2). De bruikbaarheid van de checklist wordt door de projectgroepleden verschillend ervaren.

Stimulans kon er niet mee uit de voeten en had meer houvast aan het duurzaamheidsdartbord dat in het project 'Duurzame wijk' in Rotterdam is ingezet (zie bijlage 3). Bij de gesprekken in Den Haag hebben *Stichting Meander* en *Codename Future* de checklist wel gebruikt. Ze hebben het voorafgaand aan het gesprek gegeven en de betrokkenen hebben het ingevuld voor de plek waar ze wonen. Het gaf een beeld van waar ze (on)tevreden over zijn in hun wijk en dat bleek een goede insteek voor de gesprekken. De checklist is volgens hen nog wel voor verbetering vatbaar. Zo zijn sommige termen onduidelijk en zou het goed zijn als het aantal voorbeelden bij de drie p's evenredig is.

Persoonlijke insteek

Aarde-Werk hoopte dat de duurzaamheid trainingsbijeenkomst de betrokken organisaties zou inspireren om in de gesprekken in te gaan op persoonlijke waarden, inspiratie, dromen en wensen: wat zou je willen voor de wijk om het prettiger te maken om te wonen? Dit om zicht te krijgen op iemands motivatie en van daaruit kun je kijken naar concrete acties. Dus "voordat je met de man in functie praat (bv. voorzitter van moskeebestuur), praat je met de man zelf". Volgens *Aarde-Werk* is het vervolgens aan de organisaties om de waarden die er al zijn breder te trekken dan de eerste associaties (bredere scope, wereldwijd).

De gesprekken met de jongerenverenigingen van de El Islam moskee in Den Haag hebben op die (persoonlijke) manier plaatsgevonden. Vooral bij de meisjesvereniging werkte dit goed. In dit gesprek is uitgebreid ingegaan op de persoonlijke motivatie en de wensen ten aanzien van de wijk. Uit dit gesprek kwamen dan ook veel aanknopingspunten om samen te werken aan duurzaamheid in de wijk. Hierbij moet wel aangegeven worden dat de contactpersoon van de meisjesvereniging zelf erg betrokken is bij duurzame ontwikkeling. De projectgroepleden vragen zich af of deze persoonlijk insteek van de gesprekken bij iedereen werkt. Zo zaten de bestuursleden volgens hen erg in hun rol van voorzitter en hadden een zakelijke houding. Daarnaast hangt het welslagen van een dergelijke aanpak ook af van de projectorganisaties zelf. Een meer persoonlijk gesprek is immers geen enquête waarbij je een aantal vragen stelt, maar vraagt bepaalde vaardigheden en ervaring. Belangrijk is in ieder geval om de aanpak van de gesprekken aan het begin van het project te bespreken en af te stemmen.

Verder met duurzaamheid?

Zijn *Stichting Meander*, *Stimulans* en *Codename Future* door hun ervaringen met duurzaamheid in dit project geprikkeld om in eigen projecten aan de slag te gaan met duurzaamheid? Voor *Codename Future* geldt dat duurzaamheid verweven is in het werk en daarmee een vanzelfsprekendheid is. Bij *Stichting Meander* en *Stimulans* staat interculturalisatie centraal, maar zij staan open voor duurzaamheid in bredere zin. De combinatie van interculturalisatie en duurzaamheid, zoals milieu in de inburgeringscursus, vinden zij, evenals *Codename Future*, het meest kansrijk. Belangrijk hierbij is dat er draagvlak voor is bij hun doelgroep, bijvoorbeeld omdat het hen iets oplevert.

5 Conclusies en aanbevelingen

Het onderzoeksproject had tot doel te verkennen wat de mogelijkheden zijn om moskeeën te betrekken bij duurzame ontwikkeling op wijkniveau. Hiervoor hebben *Stichting Meander*, *Stimulans* en *Codename Future*, in nauw overleg met *Aarde-Werk*, in totaal 12 gesprekken gevoerd met bestuursleden, imams en vertegenwoordigers van de jongerenverenigingen van de volgende moskeeën:

- El Islam in Den Haag
- Gültepe in Rotterdam
- Mescidi Aksa in Dordrecht

Cailin Partners heeft de leerervaringen beschreven.

De gesprekken gaven zicht op verschillende aspecten die belangrijk zijn bij een duurzaamheidsproject met een moskee op wijkniveau. Dit hoofdstuk beschrijft deze aspecten en geeft hierbij een aantal aanbevelingen.

I Aanbevelingen ten aanzien van de startfase

Vorbereidingen

Het is belangrijk dat mensen uit de doelgroep deelnemen aan de projectgroep, voor de taal, de kennis van het geloof en de contacten met de doelgroep. Een combinatie van autochtone en allochtone projectgroepleden is aan te bevelen. Kennis van en gevoel bij duurzaamheid is noodzakelijk, maar niet perse een selectie criterium voor projectgroepleden. Dit kan immers goed 'bijgebracht' worden.

1. ***Het is belangrijk dat de projectgroepleden kennis van duurzaamheid en interesse in de Islam hebben. Het is aan te bevelen hen hierin aan het begin van het project inhoudelijk te voeden.***

Het eerste contact

Een moskee die open staat voor veranderingen en externe initiatieven (liberale moskee), die sociaal-culturele activiteiten organiseert en betrokken is bij de leefbaarheid van de wijk, biedt de beste mogelijkheden voor samenwerking in een duurzaamheidsproject. Het eerste contact gaat via het moskeebestuur. Indien nodig betrekken zij de imam of verwijzen naar hem door. Het eerste contact kan het beste gelegd worden door de projectgroepleden die zelf deel uit maken van de doelgroep en bij voorkeur al contacten hebben met de moskee. Het maakt hierbij niet uit of dit een man of vrouw is.

2. ***Leg als eerste contact met het moskeebestuur.***
3. ***Houd rekening met een mogelijke taalbarrière. Zorg dat het contact wordt gelegd door een projectgroeplid die de taal spreekt, maak gebruik van beeldmateriaal of geef van te voren een samengevatte tekst in eigen taal.***

Wat heeft de moskee te bieden?

Samenwerking met een moskee biedt verschillende kansen voor een succesvol duurzaamheidsproject in de wijk:

- Bewustmaken, voorlichten en het belang van bepaald gedrag laten zien, behoren tot de taken en verantwoordelijkheden van de Imam en de moskee.
- Er zijn veel mensen verbonden aan de moskee waardoor het bereik groot is.
- Doordat de moskee een boodschap koppelt aan de religieuze geloofsovertuiging, staat het dicht bij mensen, spreekt het hen makkelijker aan en heeft de inhoud meer gezag.

- Een moskee is een gebedsruimte maar heeft vaak ook een functie als ontmoetingsplek. Hierdoor kunnen ook andere zaken dan het geloof aan bod komen.

II Aanbevelingen ten aanzien van aanhaakpunten

De drie g's

Voor het zoeken van aanhaakpunten, is het goed om vooraf onderscheid te maken tussen de verschillende rollen en functies van een moskee in het algemeen. Het is een plek waar geloof wordt beleden, waar een groep mensen samenkomt in een gebouw dat onderdeel uitmaakt van de fysieke structuur van een wijk. Feitelijk gaat het om: *geloof, gemeenschap en gebouw*. Duurzame ontwikkeling heeft met al deze aspecten te maken, voor ieder afzonderlijk kan worden onderzocht hoe duurzame ontwikkeling deze G kan versterken.

Aanhaken op waarden (geloof)

Omdat er veel overeenkomsten zijn tussen de waarden van de Islam en duurzame ontwikkeling, is de verbinding tussen beide visies over het algemeen eenvoudig te leggen. Kennis van de Islam blijkt hierbij wel belangrijk. Door hun theoretische kennis van de Koran kunnen imams de koppeling makkelijker maken dan bestuursleden en jongerenverenigingen. Juist de imams zien dan ook het belang in van duurzame ontwikkeling en een rol van de moskee hierbij. We kunnen uit de gesprekken voorzichtig concluderen dat het zichtbaar maken van de overeenkomsten tussen duurzaamheid en de Islam de motivatie om aan duurzaamheid te werken vergroot. Vooral omdat de Islam een orthopraxis is waarbij het geloof direct is gekoppeld aan gedrag/handelen. De verbinding tussen duurzaamheid en de Islam lijkt dus kansrijk om moslims, vanuit hun religieuze overtuigingen, te enthousiasmeren voor het werken aan duurzaamheid in de wijk. Dit dient echter bij de daadwerkelijke uitvoering van projecten verder inzichtelijk gemaakt te worden.

4. Laat bij activiteiten de koppeling met waarden uit de Islam zien.

Voorbeelden:

- *'Isrâf' zet aan tot besparen (niet verspillen) van met name voedsel en water. Dit kan worden verbreed naar energiebesparing.*
- *In de Islam wordt belang gehecht aan groen en wordt het planten van bomen voorgeschreven. Dit kan gekoppeld worden aan groenactiviteiten.*
- *Op een abstracter niveau kan Al-Mizân (behoud van het natuurlijk evenwicht) gekoppeld worden aan de klimaatproblematiek.*

Contact met de achterban (gemeenschap)

Voor mannen is de moskee, naast een gebedsruimte, een ontmoetingsplek. Zij zijn dus goed via de moskee te bereiken. Bij vrouwen (eerste generatie) is dit lastiger. Zij zijn niet zo vaak in de moskee en zien het vooral als gebedsruimte. Ze geven de voorkeur aan activiteiten zonder mannen. Vrouwen zijn te bereiken via de preek of themabijeenkomsten met de imam. Andere ingangen zijn buurt- en clubhuizen en vrouwencentra. Jongeren zijn goed te bereiken via de jongerenverenigingen. De jongerenverenigingen kunnen tevens een ondersteunende rol bieden bij activiteiten voor de oudere generatie.

- #### **5. Het is belangrijk om over duurzaamheid te communiceren in concrete deelthema's.**
- Dit vergroot de herkenbaarheid waardoor mensen een beter idee krijgen wat ze er in hun eigen omgeving mee kunnen doen.*

6. **Zorg ervoor dat meedoen aan een duurzaamheidsactiviteit iets oplevert.**
Voorbeeld: een financiële besparing, zoals in het project 'Leve leven' van Aarde-Werk.

Zoeken naar meerwaarde: 1+1=2

De moskeeën in dit onderzoeksproject doen eigenlijk al veel aan duurzaamheid, ook al benoemen ze het niet zo. Het grootste deel van hun activiteiten valt onder sociale duurzaamheid (people), maar ze zijn ook betrokken bij enkele activiteiten rond afval en groen. Deze worden georganiseerd door andere organisaties.

7. **Neem sociale activiteiten als uitgangspunt en koppel hieraan activiteiten rond natuur en milieu (fysieke omgeving).**

Voorbeelden:

- *Integreren van het thema afval in de Nederlandse taallessen.*
- *Organiseren van gezamenlijke groenactiviteiten met andere (allochtone en autochtone) wijkbewoners.*

Concrete activiteiten

De moskeebetrokkenen waarmee in het onderzoeksproject is gesproken, zijn bereidwillig om mee te werken aan duurzaamheid in de wijk. De bestuursleden en vooral de jongerenvereniging in Rotterdam hebben nog wel een afwachtende houding, ook door de nog wat abstracte opzet van dit onderzoeksproject. Er is behoefte aan concretisering en een duidelijke, afgebakende rol voor de moskee. Hierbij gelden randvoorwaarden, met name door het gebrek aan tijd en geld. Ze willen in projecten vooral ondersteunend zijn in de vorm van activiteiten bekendmaken bij de achterban, mensen werven en ruimte beschikbaar stellen voor bijeenkomsten. Een initiërende en trekkersrol zien zij niet voor zichzelf weggelegd. Dit vraagt wel extra aandacht voor de continuïteit van de activiteiten.

8. **Stel concrete activiteiten voor, waarin eerdere aanbevelingen zijn meegenomen.**
9. **Sluit aan bij activiteiten die de moskee al organiseert.**
10. **Toets het idee in een vroeg stadium bij de moskee en bespreek de specifieke rol van de moskee.**
11. **Zorg voor een extra stimulans door een financiële bijdrage aan te bieden en door de bijdrage van de moskee uitgebreid in de wijk te communiceren (dit draagt bij aan de sociale samenhang binnen de wijk).**

Bijlage 1 Onderzoeksvragen

T.a.v. het proces in de wijk

Uitgangssituatie

1. Wat doen de moskeeën al op het gebied van duurzaamheid en wat zijn de redenen hiervoor?
2. In hoeverre zoekt de moskee contact met de wijk en in hoeverre zoekt de wijk contact met de moskee? (m.a.w. in hoeverre zijn ze geïnteresseerd in elkaar en staan ze open voor elkaars activiteiten?)
 - 2.a. Wat betekent dit voor het succes van het project?
 - 2.b. Hoe kan het contact tussen de wijk en de moskee verder verbeterd worden?
3.
 - a. Waarover (thema's) en op welke manier (middelen) benadert de moskee haar publiek om tot mentaliteitsverandering te komen?
 - b. Met welk resultaat?
 - c. In hoeverre houden ze hierbij rekening met het verschil in benaderingswijze tussen ouderen en jongeren?

Soorten moskeeën

4.
 - a. Welke overwegingen hebben een rol gespeeld bij de keuze van de moskee?
 - b. Welke mogelijke andere factoren komen uit het project naar voren.
5.
 - a. Wat zijn specifieke kenmerken van een Turkse, Marokkaanse en internationale moskee (voortkomend uit het onderzoeksproject en uit eerdere ervaringen van de projectpartners)?
 - b. Op basis van deze kenmerken: welke verschillen en overeenkomsten komen naar voren en vragen de verschillende moskeeën elk een andere aanpak?

Moskee en duurzame ontwikkeling

6. Welke ideeën hebben het moskeebestuur en Imam t.a.v. duurzaamheid en t.a.v. de rol van de moskee hierbij (in hoeverre hebben ze er al over nagedacht en in hoeverre hebben ze interesse en zijn ze gemotiveerd?)
7. Welke kernwaarden uit de Islam kunnen gekoppeld worden aan duurzame ontwikkeling en op welke manier?
8. Welke argumenten zijn voor een moskee belangrijk om zich in te zetten voor duurzame ontwikkeling?
9. Wat zijn belangrijke aanhaakpunten voor moskeeën en duurzaamheid in de wijk t.a.v. gemeenschap en gebouw?
10. Hoe kan duurzaamheid het beste gepresenteerd worden? Breed of deelthema's centraal stellen?
11. Welke aanknopingspunten t.a.v. het mondiale en lange termijn aspect van duurzaamheid komen uit het project naar voren? In hoeverre kan vanuit de moskee hieraan bijgedragen worden?

Rol moskeebestuur en Imam

12.
 - a. Welke rol, voortkomend uit het onderzoeksproject, kunnen het moskeebestuur en de Imam in het project vervullen? Wat zijn hierbij de voorwaarden?
 - b. In hoeverre zijn imam en moskeebestuur goed ingangen?

Verschillende groepen

13. a. Wat is de relatie van de moskee met verschillende bevolkingsgroepen (ouderen, jongeren, mannen, vrouwen) en wat betekent dit voor het benaderen van deze groepen?
b. Welke rol kunnen deze groepen in het project vervullen (bv. jongerenorganisaties die aan de moskee verbonden zijn)?

Factoren en randvoorwaarden

14. In hoeverre en op welke manier spelen de volgende factoren een rol bij het betrekken van een moskee bij duurzaamheid?:
 - Hoe lang de moskee al in de wijk staat;
 - wisseling van de Imam;
 - persoonlijkheid van de Imam en van het moskeebestuur (open of juist gesloten);
 - de betrokkenheid van de Imam en moskeebestuur bij de (leefbaarheid in de) wijk;
 - contacten en activiteiten van de moskee in de wijk (m.a.w. de mate waarin de moskee al een plek/functie heeft in de wijk: de rol/invloed van de moskee in de wijk);
 - rol van vrouwen in de moskee;
 - omvang en diversiteit van de moskeebezoekers;
 - soort wijk (bv. volkswijk) en de plek van de moskee (aan de rand of in het midden van de wijk);
 - de reikwijdte van de moskee: wijk-, stads- of regiofunctie; en
 - in hoeverre de leden van het moskeebestuur zelf in de wijk wonen;
15. Aan welke randvoorwaarden moet voldaan worden zodat een moskee mee gaat doen, m.a.w. wanneer spreekt het hen aan? (bv. activiteiten moeten dichtbij de waarden van het geloof liggen, ze willen zeggenschap over zaken binnen het project of ze willen vanaf het begin bij het project betrokken worden)

T.a.v. de projectorganisatie

1. Wat is de meerwaarde van de samenwerking tussen de projectpartners (Stimulans, Stichting Meander, Codename Future en Aarde-Werk)? (verschillende soorten organisaties met andere doelstellingen en posities)
2. Welke succes- en faalfactoren van de samenwerking komen uit het project naar voren?
3. Is kennis van de Islam en kennis van duurzame ontwikkeling nodig om de participatie van de moskee te stimuleren?
4. In hoeverre gaan de projectpartners na dit project met duurzaamheid aan de slag in hun eigen projecten? Specifiek: In hoeverre zien zij mogelijkheden om duurzaamheid in te zetten voor integratie?
5. Wat zijn eisen t.a.v. de projectorganisatie voor het benaderen van een moskee (bv. geen vrouw, maar een man met hetzelfde geloof)?
6. wat zijn goede communicatiekanalen voor de moskee (bestuur, Imam): brief, persoonlijk contact en dergelijke? Wat zijn goede communicatiekanalen voor de verschillende groepen (jongeren, ouderen, mannen, vrouwen, ...) die deel uitmaken van de geloofsgemeenschap.

Bijlage 2 Duurzaamheidschecklist

Checklist duurzaamheid in de wijk		wel		
	Planet:	goed	matig	onvoldoende
	Groen in de buurt, bomen, recreatiegroen			
	Geveltuintjes			
	Volkstuinen / heemtuin			
	Luchtkwaliteit (verkeersaders in de wijk)			
	Speelruimte voor kinderen			
	Gemeenschappelijke ruimte			
	Woonwijk 30 km zone (verkeersdrempels)			
	Schone straten			
	Honden uitlaatruijnte			
	Ondergrondse gescheiden afvalcontainers			
	Duurzaam bouwen toegepast			
	Afkoppelen regenwater (zonder zinken dakgoten)			
	Regenton			
	Water doorlatende bestrating			
	Speciale wasdroog plek			
	Géén pvc toegepast			
	FSC hout toegepast			
	In- en uitpandige fietsenstallingen			
	Energie Prestatie Coëfficiënt <0,8			
	Ventilatie rooster (met warmte behoud)			
	Dubbel glas / Hoog Rendement glas			
	Muur of vloerverwarming			
	Zonneboiler			
	Zuid oriëntatie met veel glas, noord weinig glas			
sub-score Planet in de wijk				
	People:			
	Sociale veiligheid op straat			
	Laag geluidsniveau op straat in de woonwijk			
	Afwisseling in rust en drukte in de wijk (wonen-werken)			
	Goede verstandhouding tussen bureu			
	Goede verstandhouding corporaties-huurders			
	Bewonersorganisatie is afspiegeling van de wijk			
	Buurt- en straatactiviteiten door vrijwilligers			
	Kinderopvang			
	Volgende ontmoetingsplekken voor alle leeftijden m/v			
	Sportfaciliteiten / sportvereniging / sportschool			
	grasveld			
	zwembad			
	muziekschool / dansschool			
	museum / bibliotheek			
	gemeentelijke balie / buurthuis			

		park / plantsoen			
		plein / jeu de boules baan			
		café / restaurant / terras			
		speelruimte kinderen 2 t/m 6 jaar			
		speelruimte kinderen 7 t/m 12 jaar			
Activiteiten voor alle leeftijden (naar wens doelgroepen)					
Hangplek voor jongeren (ingericht naar wens jongeren)					
Hangplek voor ouderen (ingericht naar wens ouderen)					
Actieve welzijns-organisaties					
Voldoende en goede gezondheidszorg in de wijk					
School geïntegreerd in de wijk					
Religieuze instellingen geïntegreerd in de wijk					
		opendagen voor buurtbewoners			
		activiteiten (zoals computer cursus)			
sub-score People in de wijk					
Profit:					
Goed voorzieningenniveau, winkels, markt, mkb					
Goede bereikbaarheid met fiets en ov					
Autodate voorziening aanwezig					
Woningen van goede prijs-kwaliteit verhouding					
Buurt staat goed bekend					
Levendig economisch verkeer op buurt/wijkniveau					
sub-score Profit in de wijk					
De checklist is bedoeld handvatten te geven aan de projectpartners van 'de Moskee doet mee'					
Door de checklist te gebruiken en met betrokkenen in te vullen, ontstaat een eenvoudige sterkte/zwakte analyse van de duurzaamheid in de wijk.					

Campagne Duurzame wijk

Bron: project 'Duurzame Wijk', gemeente Rotterdam, dienst Sport en Recreatie.

Bijlage 4 Impressie van de werkconferentie op 1 december 2005

De werkconferentie start op een koude decembermorgen voor de deur van de Gültepe moskee en het ernaast gelegen Educatief Centrum.

Ik ben (te?) vroeg, en de verantwoordelijken zijn nog niet aanwezig. Ik ken dit deel van Rotterdam niet en kijk nieuwsgierig om me heen. In elkaar gedoken gaan enkele zwart geklede vrouwen aan de overkant voorbij. Geen maakt aanstalten mijn kant op te komen en de deur voor me open te doen. Op mijn bellen volgt geen reactie.

Kort na mijn aankomst duikt Abdulwahid van Bommel naast me op. Samen praatten we wat bij, na onze laatste ontmoeting. Zijn vermoeden is juist: de deur naast de moskee kan open en we komen binnen in een warm koffiehuis waar we direct op warme (oplos)koffie worden getracteerd. Heerlijk.

Al gauw komen meer congresgangers binnen, achter de koffiegeur aan, maar dan gaat ook het Educatief Centrum verder open en maken we ons klaar in de ruime ontmoetingsruimte. Leden van het moskeebestuur, Arif Yakisir van Stimulans en de imam begroeten ons allen hartelijk. De beamer staat al gereed en om precies 10 uur kan ik beginnen met mijn *welkom en presentatie van het project* voor een gehoor van 45 personen.

Ik heb besloten de toon te zetten met een persoonlijke noot en vertel de aanwezigen dat ik pas enige tijd na de start van het project me realiseerde dat de titel van dit project toch wel bijzonder stellig was neergezet. Opnieuw een staaltje van wit annexatie-denken? Of een uitspraak rijk aan wishfull thinking? Abdulwahid van Bommel heeft in zijn artikel in Mzine in ieder geval een andere toon aangeslagen: Doet de moskee mee?

Gelukkig kunnen we nu, in deze fase van het project constateren, dat alle 3 de uitgenodigde moskeeën 'ja' hebben gezegd en mee hebben gedaan. Namens alle projectpartners en de opdrachtgever, de Provincie Zuid-Holland, bedank ik hen daar hartelijk voor.

Ik vertel hoe ik me, in de loop van het project, steeds meer ben gaan realiseren dat het wat vraagt van alle partijen om zo uitdrukkelijk de levensovertuiging, het geloof, centraal te stellen in dit project. Vooral de gesecculariseerde autochtone Nederlander is dat niet (meer) gewend. Wat onwennig keken we elkaar soms aan in de werkgroepvergaderingen: heb jij een kerkelijke achtergrond? Doe je daar nog iets mee? Wat is jouw persoonlijke betrokkenheid bij duurzaamheid?

Het zijn geen vrijblijvende vragen en al helemaal niet de antwoorden erop. Dat heeft dit project en ook deze conferentie nu juist zo bijzonder gemaakt en leidde daarom tot een bijzonder hechte samenwerking tussen de partnerorganisaties en ook met de moskeebesturen en betrokken jongerenorganisaties. Openheid helpt en inspireert! De toon is gezet.

De *persoonlijke verhalen* van de werkers van Stimulans, Codename Future en Meander roepen al snel op tot spontane reacties uit de zaal en de conferentie ontrolt zich in een ontspannen en uiterst plezierige sfeer van samenzijn. Karin Verreck sluit vervolgens aan met een *samenvatting van haar onderzoek*.

De *3 geanimeerde workshops* (jongeren, duurzaamheid in de wijk en religie en duurzaamheid) worden in een levendige stijl verslagen en er is nog tijd voor vragen en een ongedwongen samenzijn onder het genot van (meer) koffie en heerlijk eigengemaakt Turks gebak van onze gastvrouwen.

Dank aan de Gültepe moskee voor de gastvrije ontvangst!

Aarde-Werk, Gea Boessenkool

Wie inhoudelijk meer wil weten over de conferentie kan het door Aarde-Werk gemaakt verslag opvragen : Tel.070 3563029 of het downloaden van de website van Aarde-Werk: www.aarde-werk.nl